

TÓTH ZOLTÁN

VÁROS ÉS ETNICITÁS

Mit olvaszt az „olvasztótégely”?

A pesti egyházi házassági anyakönyvi adatok gyűjtését foglalkozásstatistikai kutatás céljából kezdtem el. Olyan összehasonlító forrásra volt szükségem, amelyben a foglalkozási nevek változása nagy mennyiségben és több időmetszetben, nyers formában is nyomon követhető, tehát nem statisztikusoktól származó összeállításukra.¹ A kijegyzett és gépre vitt anyakönyvi minták azonban nagyon szuggesztív adattömegnek bizonyultak az eredeti célkitűzéstől távolabb eső érdeklődési területeim szempontjából is. Első áttekintésre, pesti kutatások után is szembeötlő volt a különbség az egyes egyházaknál feljegyzett párok családnévanyaga között, s általában az elmagyarosodott magyar fővárosban a magyarnevek viszonylagos ritkasága. Ugyancsak feltűnt korábbi vidéki tapasztalataimhoz s a század végén már közzétett pesti statisztikákhoz képest a felekezeti vegyes házasságok gyakorisága, jóval a polgári házasság s az állami anyakönyvek bevezetése, 1894 előtt, amely vizsgálatom végpontja volt. Az amerikai városszociológia kifejezésével élve, az első benyomások is a „melting pot”, a nagyvárosi műveltségek olvasztótégelyének feltételezését sugallták. Nem tudtam ellenállni annak, hogy más helyen már részben hasonló forrásoknak föltett kérdéseimmel Pesten is kísérletet tegyek.

A kísérlet tárgya itt is a modern nemzeti egységesülésben részt vevő etnikumok, Hobsbawm kifejezésével élve „protonacionális” csoportok kérdésének felvetése volt. Szekszárdon, korábbi kutatásom színhelyén, az asszimilációtörténeti irodalomban tisztázatlan összefüggések közti tájékozódásban segítségemre lehetett a kisvárosi társadalom áttekinthetősége. Az ott segítségül hívott fogalom, a házaspárok vezeték, illetve családnévének nemzetiségi összetétele alapján felállított *asszimilációs csoportoknak* szereplői, a források részletessége folytán, szinte személyes ismerőseim lettek.

Amilyen világosan kirajzolódtak a városon belül mobilitási stratégiáik, mentalitásuk, életmódjuk különbségei alapján a város társadalmát belső, láthatatlan határok mentén tagoló hagyományos csoportok, annál szétágazóbb problémát jelentett a modern identitásformákhoz való viszonyuk. A kisváros Pesthez képest egyszerűbb, de hasonlóan vegyes műveltségű környezetében is csak szórványosan következtethettem az egyének vagy körülhatárolható kiscsoportok vallott nyelvi nemzetiségére, például ott, ahol az utólag, a kiegyezéskor az igazolt 48-as honvédek községként összeállított listáján szerepeltek. Éppen ezek az esetek, az ismert történetű családok hívták fel a figyelmet arra, hogy a nemzetiség és a nevek nemzetisége között rendszeres eltérés volt. Hasonló volt Szekszárdon a pestivel az a hivatalos statisztikából kiolvasható helyzet is, hogy a színes névanyag mögött álló nem magyar nemzetiségek a század végén már gyakorlatilag átestek a nyelv- és identitásváltáson. A századfordulón magyar nemzetiségű városokról beszélhetünk, amelyeken belül - s azt hiszem a szekszárdi vizsgálatnak az asszimilációs folyamat rekonstrukciója terén ez volt az egyik legfőbb tanulsága - társadalmi rétegenként és felekezetenként különböző formákban, de az eredetileg magyar nyelvű etnikumok is sodrába kerültek az összeolvadás folyamatának (Tóth 1989. 60-71.).

Pest városi nagyságrendje következtében, az anyakönyvi adatok értelmezésében két specifikus kérdéssel is számolnom kellett.

Szekszárdon az etnikus különbségeket kapcsolatba lehetett hozni a város török utáni újraterelődése során megjelent, magukat másoktól világosan megkülönböztető, telepes csoportonként változó előjogokkal rendelkező, úgyszólván családokra bontható művelődési csoportokkal. Pesten ez az „újraterelődés”, a bevándorlás, éppen a vizsgált időszakban zajlott. Az értelmezés közvetlen formájára Pesten, a teljes minta közel tizenötezer házaspárra kiterjedő sokaságán belül nincs lehetőség. Sem a nyelvi nemzetiségek, sem a felekezeti csoportok túlnyomó többsége nem a helyi társadalom hagyományosan megformált közösségeiként érték meg a múlt század második felének változásait. Ez nem azt jelenti, hogy a pestiek hagyományos csoportkötelékek nélkül éltek volna, ezek azonban egyelőre csupán egy sok mindent összeolvasztó

távlati képpel szemléltethetők. A későbbiekben termékeny lehet a pesti bevándorlás nagyobb hullámai periodikusan más és más környezetből származó nemzedékeinek, az amerikai kivándorlókhoz hasonló társadalmi és etnikai vizsgálata. A pesti névanyag etnikai értelmezése végett általánosabb, nyelvtörténeti megoldás felé kellett fordulnom.

I. A. tábla

Asszimilációs csoportok Pesten, négy egyházközség házassági anyakönyvei alapján. 1855-1894
A házaspárok névösszetételének változatai egy éven belül, százalékban

Oszlopszám		1	2	3	1-3	4	5	6	7	8
EGYHÁZ	Évszám	M M	N N	S S	HOMOGEN	M N	M S	N S	N M	S M
Belvárosi római katolikus	55	10,23	26,05	4,65	40,93	6,98	3,26	10,23	7,91	5,12
	65	8,91	21,29	3,47	33,66	10,89	4,95	10,89	6,44	5,94
	75	13,88	20,00	3,27	37,14	11,43	6,94	7,35	8,57	5,71
	85	16,67	14,71	6,21	37,58	6,54	8,50	7,19	7,84	5,56
	94	14,09	14,09	4,81	32,99	8,93	2,75	9,97	8,59	9,62
Terézvárosi római katolikus	55	3,00	30,93	11,11	45,05	3,30	1,50	14,71	3,90	3,60
	65	1,06	25,16	12,68	38,90	5,07	3,17	12,90	5,29	4,02
	75	6,91	18,59	11,68	37,17	4,11	4,93	9,87	8,06	4,28
	85	7,96	13,38	13,74	35,08	7,05	4,88	9,95	6,87	3,44
	94	12,30	14,85	11,03	38,18	6,15	5,30	8,48	7,42	6,68
Kálvin téri református	75	35,42	4,86	1,39	41,67	12,50	6,25	0,69	7,64	3,47
	85	43,18	3,46	0,81	47,45	12,42	5,91	0,81	8,76	6,52
	94	41,30	2,88	1,88	46,06	11,39	8,39	1,00	7,63	7,51
Izraelita neológ	55	0,00	81,08	0,00	81,08	1,80	0,00	2,70	0,90	0,00
	65	0,00	84,26	0,00	84,26	0,85	0,00	3,40	0,43	0,00
	75	0,00	82,45	0,99	83,44	1,99	0,00	1,99	0,66	0,00
	85	0,00	73,56	0,00	73,56	6,70	0,00	4,84	1,68	0,37
	94	0,53	72,74	0,27	73,54	5,98	0,53	2,66	3,46	0,00
Minta átlag		13,00	30,62	5,73	49,35	7,02	4,03	6,55	5,59	4,24
Össz(szám)		980	2309	432	3721	529	304	494	449	320

Rövidítések: M=magyar, N=német, S=szláv; völegény-menyasszony sorrendben

I. B. tábla

Asszimilációs csoportok Pesten, négy egyházközség házassági anyakönyvei alapján. 1855-1894. A házaspárok névösszetételének változatai egy éven belül, százalékban.

Oszlopszám		9	4-9	10	11	12	13	14
EGYHÁZ	Évszám	S N	HETEROGEN	MÁS HOMOGEN	MÁS HETER	NEM AZONOS	EGYÉB	ÖSSZES
Belvárosi római katolikus	55	6,51	40,00	0,00	1,40	17,67	19,07	100,00
	65	5,45	44,55	0,00	3,47	18,32	21,78	100,00
	75	7,76	47,76	0,00	3,45	12,65	15,10	100,00
	85	5,56	41,18	0,00	3,27	17,97	21,24	100,00
	94	5,50	45,36	0,00	3,78	17,87	21,65	100,00
Terézvárosi római katolikus	55	12,61	39,64	0,00	0,90	14,41	15,32	100,00
	65	10,99	41,44	0,00	1,48	18,18	19,66	100,00
	75	10,69	41,94	0,00	0,82	20,07	20,89	100,00
	85	11,93	44,12	0,00	2,89	17,90	20,80	100,00
	94	7,42	41,46	0,00	1,38	18,98	20,36	100,00
Kálvin téri református	75	2,08	32,64	0,00	0,00	25,69	25,69	100,00
	85	0,41	34,83	0,00	0,81	16,90	17,72	100,00
	94	1,25	37,17	0,00	0,75	16,02	16,77	100,00
Izraelita neológ	55	4,50	9,91	0,00	0,00	9,01	9,01	100,00
	65	3,40	8,09	0,00	0,00	7,66	7,66	100,00
	75	2,98	7,62	0,33	0,99	7,62	8,94	100,00
	85	3,72	17,32	0,00	0,37	8,75	9,12	100,00

Regio – Kisebbség, politika, társadalom 1995. 6. évf. 1-2.sz.

	94	3,72	16,36	0,00	0,40	9,71	10,11	100,00
Minta átlá		6,06	33,86	0,01	1,31	15,46	16,79	100,00
Össz(szám)		457	2553	1	99	1166	1266	7540

Rövidítések: M=magyar, N=német, S=szláv; vőlegény-menyasszony sorrendben

A másik különbség az etnikai eltérések nagyvárosra jellemző bonyolultsági foka, mint az előbbivel szemben önálló módszertani kérdés. A kisvárosban néhány településtörténeti eredetével és felekezetével is jól körülhatárolható műveltségi csoport képezi a *helyi asszimilációs környezetet*. Pesten ezzel szemben szinte az egész ország képviselteti magát kisebb-nagyobb hagyományos és jellegzetesen vegyes csoportokkal. Ha ez a sokféleség egyénekkel, házaspárokkal azonosítható is, jelentős probléma ábrázolásuk, amit egy nagyon átfogó csoportszerkezet, mint a házaspárok asszimilációs csoportok szerinti arányainak bemutatása a 1. A-B. táblázaton, elég jól szemléltet. Gondoljunk csak arra, hogy itt az alapsorokat még semmilyen társadalmi jellemzővel nem kereszteztem; a valódi, történetileg tapasztalható csoportosulások pedig ott kezdődnek.

A nagyváros társadalmát tagoló hagyományos eredetű választóvonalakra nézve itt, kísérletképpen, az adatbázisból egyelőre három felekezet, a római katolikus, a református és az izraelita anyakönyvekből származó, 7540 házasságkötésre kiterjedő minta feldolgozásának első táblázatos eredményeit mutatom be. Megelőzően azonban a probléma, az asszimiláció hagyományos társadalomszervezeti műveltségünkhöz fűződő szálainak felbontásához néhány közismert dolgot is fel kell idéznem.

Pestnek is volt korábban hagyományos műveltségi csoportokkal meglehetősen jól azonosítható, meglehet már 48 előtt a bevándorlók nagy nyomása alatt álló helyi társadalma. „Ofen und Pest” a régi Pest-Buda, a reformkorban még két német katolikus kisváros volt, amelyek a forradalom után is, az önkényuralom védőszárnyai alatt is féltékenyen őrizték etnikus kiváltságaikat. (Kósa 1937. 47.). A modern nagyváros települési lendületében változott meg a régi városok műveltségi környezete. A kiegyezést követő évtizedekben, mindenekelőtt Pesten, a glácison túl kiépülő külvárosok gyűrűjében, szinte eltörpültek már a valamikori falon belüli városok, s bennük a folyamatosan ott élők belülről is erőteljesen asszimiláló, a magyar nacionalizmus felé forduló németes műveltségű polgáriassága. A vidéki városokból származókkal együtt ez a polgárság a 48 utáni Pestre bevándorlók első nemzedékén belül az egyik legjelentősebb hatású csoport volt. Pesten a század végén is a homogén német névösszetételű házaspárokból álló asszimilációs csoport volt a legnagyobb. Míg Budán ez a sajátos, régimódián zárt városiasság még jó ideig fenntartotta magát, Pesten a kiegyezést követő bevándorlási hullámok s a századvég két nagy építészeti konjunktúrája, a főváros új belvárosának a régi kereteket túllépő kiépülése a régi polgárvárost is gyökeresen átalakította, társadalmi jellege is megváltozott. (Bácskai 1979. 81-83; Vörös 1978. 219-239.).

A hagyományos műveltségek modern viszonyok közé épülésétől látszólag a tőkés korszak nagyvárosai álltak a legmesszebb, holott ezek egy-egy ország tradícióinak gyűjtőmedencéi voltak.

A társadalomfejlődés folyamatosságának szálai Pesten a település szerkezetébe is világos nyomokon vezetnek be. A régi katolikus Pest városfalai között még az abszolút monarchiák alattvalói közt elvárt egyházrendi egységesség őrződött meg. Az ország hagyományos felekezeti struktúráját mégis éppen a maga módján felvilágosult abszolutizmust kiteljesítő II. József türelmi rendelete nyomán megindult építkezések ültették át a város településszerkezetébe. A protestáns és zsidó kultuszhelyek, rendi közjogi helyzetüknek megfelelően, a falakon kívül, a glácison keletkező „modernizációs” gyűrűben s jellegzetes módon a polgári nemzeti kultuszhelyekkel egy sorban épültek meg.

Elsőnek indul 1799-ben a volt Türkernplatz-on a Deák téri lutheránus evangélikus templom építése, amelyet Pollack Mihály fejezett be, aki később a Nemzeti Múzeum építésze volt. A „kor szellemét” s a protestáns öntudat etnikus kötöttségeit jelzi ebből az egyházból a német, majd Jan Kollár tevékenysége nyomán a szlovák evangélikus lutheránus ágak kihajtása. A hasonlóan vegyes római katolikus közösség evvel szemben, belső etnikus megosztottságára intézményesen nem reagált. A Kecskeméti városkapu előtt, a volt Heuplatz-on követi az evangélikusokat 1816 és 1830 között a Kálvin téri református templom, nem messze tőle a Nemzeti Múzeum s a Hatvani kapu

előtt a Nemzeti Színház építkezése. Már az önkényuralom idejére csúszik át az 1854-59 között épült Dohány utcai zsinagóga, a későbbi neológ izraelita főtemplom.

A modernizációnak ez a második, a modern nemzeti mögött - olykor előtt - felzárkózó hagyományos vonala, amennyire a gazdasági konjunkturális időszakok engedték, az egész dualista korszakban folytatódott Pesten. A bevándorlók új lakóhelyükön is a hagyományos minták szerint kezdtek hozzá helyi társadalmak szervezéséhez. A korszak válságokkal tarkított delelőpontján, a millenniumi években s a Bárczy-korszakban építették föl, mint húsz évvel korábban Bécsben, az egymással versengő külvárosok, kerületek „népei” szép nagy historizáló eklektikus templomaikat. A minta és a verseny a kivándorlókkal átkelt a tengeren túlra is, például Chicagóba, ahol a monarchia magyar és más etnikumai a templomépítkezésben fejezték ki nemzeti identitásukat (Fejős 1993. 128-130.). Pesten, a katolikus mellett, ezek az egyházközségek lesznek 1894-ig pesti anyakönyvi forrásaink gazdái.

A modern folyamatot, a nemzeti intézményesüléssel párhuzamosan végbemenő nyelvváltás jelenti. A nagyváros születésével egy időben, az 1850-es évekhez képest a múlt század végéig, legalább is jólismert statisztikai forrásaink tanúsága szerint, Pest anyanyelvi asszimilációja gyakorlatilag végbement. (2. tábla)

2. tábla

A népesség anyanyelvi megoszlása Budapesten 1851 és 1920 között százalékban.

Évek	magyar	német	szláv	egyéb	összesen (szám=100%)
1851	22,9	35,7	3,2	38,2	172 935 I
1880	56,7	34,4	6,1	2,8	355 682
1900	79,6	14,0	3,4	3,0	703 448
1910	85,8	9,0	4,7	0,5	880 371
1920	90,2	6,5	2,8	0,5	928 996

Forrás: Illyefalvi I. Lajos, 1933. 72-73.

A nagyszerkezeti és kisszerkezeti változások

A kettős monarchia korszakának két utolsó népszámlálása, az 1900. évi és az 1910. évi, a korábbiaknál összehasonlíthatatlanul részletesebb és megbízhatóbb, pontosabban meghatározott fogalmakra épülő áttekintést ad Magyarország és Pest műveltségi viszonyairól. A széles társadalmi csoportokon belül lezajlott változások leírása szempontjából a monumentális statisztikai művek adatsorainak problémája a történeti elemzés számára nem elsősorban a rendszeresen érvényesített korfelfogásban vagy a helyenként felmerült torzításokban rejlik, hanem abban, hogy a népszámlálási periódusonként közölt eredmények az átalakulási folyamatoknak legfeljebb a felvételi rendszer keretein belül mérhető végeredményét tükrözik. Pesten a dualista időszakban a változás kiindulópontja és iránya látszólag világosan rajzolódik ki. A lezajlott folyamat legnagyobb figyelemmel kísért végeredménye, a két nemzedéknyi időközön belül, a nyelvi sokszínűségből a „pesti nép” vallott anyanyelvi egységesülése volt. Az egységesülés azonban a műveltségek Babelében ment végbe. A régi statisztikusoknak visszamenőleg nem lehet felróni, hogy arról, hogy a nyelvi egységesülés során mi történt, a változásokban milyen történetileg azonosítható műveltségű csoportok milyen sajátos feltételekkel és viselkedési módokkal vettek részt, csak igen nagyvonalú képet kapunk.

A többnyelvű kulturális közegben az elmagyarosodásnak legalább kétféle, egymástól nehezen elválasztható módszeres értelmezési lehetősége van.

Az egyik a nyelvi asszimiláció kommunikációs értelmezése, amelyre a nacionalizmuskutatók egyik korábbi irányzata fordított nagyobb figyelmet (Deutsch 1953., Lemberg 1964.). Ennek nálunk nemigen akadtak követői. A Pesten korábban kisebbségi magyar nyelv, különböző társadalmi rétegeknél különböző indítékokkal a lokális népnyelv, illetve a hivatali és szakmai érintkezés nyelve lett. A kommunikációs problematikába illeszkedik a csoportonként, rétegenként változó

funkciójú többnyelvűség jelensége (Karádi 1991.). A nyelvváltás azonban, és ezt sem érdemes szem elől téveszteni, a korszak végéig nem fedte le a város egész népességét. Pestnek, amely a közép-európai nagyváros-fejlődés útját járta be, a kettős monarchia korszakának végéig egészséges vonása volt a térség kettős kötődésű, és idegen származású közvetítő csoportjainak jelenléte.

A másik értelmezési lehetőség a többnyelvűség mellett az etnikai nagycsoport-azonosság tudatának, identitásának átalakulása. Ez az újabb kutatási irányzatokhoz kötődő problematika már az azonosságtudat újabb formái mellett, a csoportokat tapasztalatilag is elkülönítő hagyományos formáit is a vizsgálat körébe vonja (Anderson, Hobsbawm). Különösen az utóbbi, a tulajdonképpeni történeti értelmezés mellett válik nehezzé a változások természetének átfogó, a nagyvárosi sokszínűség léptékében való leírása; eközben egy ponton túl a hivatalos statisztika vezérfonalát is nélkülözni kell.

A századforduló magyarországi népszámlálási statisztikája a polgári kori hagyományos, rendi társadalomszervezeti eredetű azonosságtudattal összefüggő különbségek közül a felekezeti megoszlást részletezi az egész népességre nézve. A vallásfelekezeti számlálás eredményei a népesség egyházi szerkezetét tükrözik. A liberális kor pozitívista felfogásának megfelelően a vallásfelekezet az anyanyelvi nemzetiségi adatokkal együtt a népesedési blokkon belül szerepel. A dualista korszak három utolsó népszámlálásából demográfiai, nyelvi és foglalkozási keresztábrákat is közölnek.

A felvilágosodás kora két oppozícióban álló identitását, a vallásfelekezetit és a „nacionalista eretnokséget”, a nyelvi nemzetit, a múlt századvég magától értetődő természetességével vonatkoztatta egymásra. A kettő esetében pedig egy meglehetősen világosan meghatározható és egy, különösen a nagyvárosi asszimilációs környezetben eléggé homályos forma került kapcsolatba. A felekezet, a hagyományos társadalomszervezet első identitása határozott, a polgári korban is a jogi valláskényszerral általánossá tett forma. Ismert, s éppen itt következő adataink bizonyítják, hogy a felekezeti sem marad változatlan középkori maradvány. Ezzel szemben a nyelvi nemzetiség történetileg nagyon összetett, rendi karakterére és társadalmi, például emancipációs rétegtartalmára nézve jellegzetesen tagolt, az anyanyelvvél és az egyénekkal való kapcsolódására nézve erőteljes változásban lévő forma volt.

A társadalmi csoportokkal azonosítható nemzetiségtudat, amelyekkel Pesten a múlt század második felében számolhatunk, nem vezethetők vissza egyetlen eredetre. A nyelvi nemzeti mozgalmaknak éppen ez képezi modernizáló egységesítő és polgári emancipációs funkcióját. Schwartner Márton fél évszázaddal a 48-as forradalom előtt még arról tudósít, hogy „Magyarországon a törvények szokásos megfogalmazása szerint senki más nem tartozik a népbe, mint a nemesember. Ezzel szemben a polgár és a paraszt alkotják az adózó népet (Contribuenten), amelyen belül a parasztság *a misera contribuens plebs* cégébe (Firma) tartozik: (Schwartner 1798. 365.). Tudjuk, hogy itt Werbőczy nemesi nemzetéről van szó. A nép, mint nemzet itt még rendiesen világos jogi kategória, amelyben a néphez tartozásnak eredetileg nincsenek kifejezett nyelvi kritériumai. A nemesség, mint máshol Európában, nyelvi, etnikai szempontból ugyancsak színes képződmény, amely Magyarországon is az asszimiláció úttörője lesz (Benda 1979. 74-78.). Az először helyi központokban, majd a reformkorban Pestre koncentrálódóan teremtette meg a modern nyelvi nacionalizmus formakészletét, benne, a mértékül szolgáló egységes magyar irodalmi nyelven belül máig élő irodalmi nyelvi akcentusokat (Deme 1967. *The Hungarian Language*. Budapest).

Nehéz lemérni, hogy az egységesítő nemzeti műveltség, amit a 18. század második felétől a nemesi és honorációról értelmiség létrehozott, miképpen épült be a sokszínű etnikus tudatba, mint új típusú különbségek megfogalmazása, mint műveltségi privilégium és új privilégiumok szerzésének jogcíme. Az irodalmi nyelvre épített nyelvi nemzeti művelődési intézményrendszer minden esetre új feltételeket, úgyszólván tananyagszerűen meghatározható normatív kereteket teremtett mind a beolvadásra törekvő csoportok, mind a magyar nyelvű etnikumok egységesülése számára. A normával azonban a többnyelvűség és akcentusai, többségükben egyházi iskolák közvetítésében megfogalmazódott nemzeti műveltségek sem voltak azonosak, nem is szólva arról, amit ezekből az egyes társadalmi csoportok, mint rétegműveltséget maguk számára hagyományként 50-100 év alatt feldolgoztak (Hofer 1991, Kovács 1989, Vörös 1974.).

Az átalakulás lefolyása szempontjából, az egységesítő akarat mellett, jellegzetes módon éppen az egységesülésben részt vevő csoportok eredeti asszimilációs környezetének történeti kérdése marad nyitva. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a nyelvváltással vagy a különböző csoportok együttélésében végbement művelődési elemek cseréjében nem egyik vagy másik magyar etnikum termelődött újra. Az elemzetlen helyzet rejtélyeket teremt, például azt, hogy Pest elmagyarosodásával szemben az országot jellemző vándorlási, mobilitási és velük párhuzamos asszimilációs mozgalmak mellett, hosszabb időszakon belül az etnikai és felekezeti tömbök országos arányai szinte változatlanok maradtak (Katus 1979. 1162.; Karádi 1990.; Harcsa 1994. 105.).

Az asszimilációs környezet

Az előző, a 18-19. század fordulója megnyitotta egymás közt, de nem sokáig tartotta nyitva a rendek, osztályok, társadalmi rétegek, hagyományos etnikumok által tagolt társadalmi tereket, amelyek a mindenkori összeolvadás, illetve társadalmi egységesülés környezetét alkották. A jakobinus forradalom megrázkódtatásai, a bécsi kongresszus utáni európai rendszerek nem kedveztek egy nyílt társadalom kialakulásának (Horkheimer-Adorno 1990. 13-15.).

A magyar nemesség egy része a 18. század második felében az abszolutizmussal szemben is talpra állt megyék és az országos politikai fórumok asszimilációs környezetében egységesül. Ismert jelenség, hogy a rendi státusnak az azonosságtudat kialakulásában is elsőbbsége volt, ami a nem magyar nyelvű vidéki köznemesség szinte teljes elmagyarosodásához vezetett. A modern nemzetiség kialakulásában az azonosságtudatnak még egy, a nemesi rendi öntudatban is közrejátszó, annál azonban szélesebb történeti rétege is jelen van. Úgyszólván minden magyarországi, pesten nagyobb számban jelentkező nem magyar nemzetiség körében létezett előzményként az anyanyelvtől független magyar alattvalói, hungarus tudat, amely részben eszmei előzménye volt a korszakunkban uralkodó államnacionalizmusnak.

Ehhez képest a felvilágosult Magda Pálnál, még a reformkor küszöbén, a nemesség nyelvileg semleges leválasztása után, a felekezetük mellett anyanyelvükkel jellemzett népcsoportok köznépi, plebejus állásúak voltak.

Talán mondanom sem kell, hogy nála is Werbőczy köszön vissza. (A „falusiak”, „akiket jobbágnak nevezünk”, „...állapotja sokféle, mert némelyek magyarok, mások szászok és németek...” Werbőczy, III. Rész 25.) A nyelvi etnikai ismérv nála is kifejezetten plebejus tartalmú. A köznépi nyelvi etnicitást is csak a rendiesen megformált, honos (incola) népekre nézve tartja érvényesnek, a nemhonos (accola) népekre nézve nem: „...mert különben a magyarul jól beszélő Tzigány is, a Sidó is a magyar nemzethez tartozna.” (Magda 1819. 66.). A magyar középosztály etnicitásának ezek a hagyományos, belső választóvonalai éppen a múlt század végén „modernizálódnak”, öltenek politikai formát (Szabó 1977., Fischer 19).

Az etnicitás hagyományos, „gentilista” felfogásával szemben, amely napjainkig elfogadja ugyan a beolvadást, de a beolvadt csoportokat, mint műveltségi közösségeket mindig megkülönbözteti, az individuális liberális álláspont állt. Ennek a pesti asszimilációs környezetnek talán legvilágosabb középosztályi asszimilációs környezetből való megfogalmazója Hunfalvy Pál volt, aki a nemzetek szaporodását és fogyását nemcsak a népesedési feltételekkel magyarázta, hanem a nyelvcsoporthoz való „hozzáragaszkodással” is (Hunfalvy 1876. 66.).

A vidék köznépi asszimilációs és disszimilációs folyamatai eközben még mindig hagyományos közvetlenségükben zajlanak. A feudális kor hatékony „olvasztótégelye”, köznépi asszimilációs közege, a falu, illetve a falu kisszerkezeti viszonyain belül mindennapi életükben nyelvi érintkezésre kényszerülő háztartások voltak. Itt a nyelv vagy a nyelvváltás s maga az identitás sem individuális döntés kérdése, hanem szükségszerűség. Nyelvi életében is saját normáját követi, avval él, amit érintkezési környezetében találhat, s Pesten is elsősorban evvel számolhatunk (Bárczy 1937.). A valamikori világi rendi választóvonal alatti identitások változásáról szórványos tudósításaink vannak, amennyiben a polgári médiákban nyomot hagynak. Ha a politikai szintéren megjelennek, archaizmusaikkal tűnnek ki, mint az egyházpolitikai küzdelmekben vagy Tiszaeszláron.

Házasság – vegyes házasság

Az intézményes formák háttérében mindenhol ott áll a egységesülés kisszerkezeti színtere, a család, amely rendszeresen keletkezik a különböző műveltségű felek vegyes házasságából. Ezek a kereteken belül, az országszerte fönálló adottságoknak megfelelően, az asszimiláció nem csak a magyar nyelviség irányába hatott. A századforduló magyarosító politikájának problémája éppen a hagyományos formák nagy tehetetlenségi nyomatókával továbbhaladó spontán folyamat feltartóztatása volt, a falusi környezetben, a kisebbségben és szórvány helyzetben élő magyarok nemzetiségekbe való beolvadása (Jászi 1912. 470.).

A spontán összeolvadás elsőrangú színtere, amely számos publicisztikai írásnak is témát adott, a vegyes házasság volt. A házasság pedig intézmény, amelynek gyökereinket köszönhetjük. Az egyházi anyakönyvekkel olyan forrás áll rendelkezésünkre, amely a házasodó felekre nézve a hagyományos azonosságtudat egyik elemét, a vallásfelekezeti hovatartozást egyénekre, illetve a házaspárokra nézve nagy tömegben, tehát elvben a hivatalos statisztikák léptékében részletezi. Ha a házasulók nyelvi nemzetiségére nézve nem is ad eligazítást az anyakönyvi bejegyzésekben szereplő családnévük, feltételezhető, hogy tájékoztatást ad arról az asszimilációs környezetről, amelyből indulva a modern átalakulásban részt vettek.

A hagyományos vagy „protonacionális” etnicitás, illetve az eredeti asszimilációs környezet családnévben rejlő mutatójának érvényességi körét azonban az asszimilációs csoportok használata mellett is meg kell határozni.

Világos tehát, s ezt félreértések elkerülése végett nem árt megismételnem, hogy a családnév alapján nem lehet következtetni az egyes házasodó felek vallott nemzetiségére. Az egyének nyelvi nemzetisége meghatározására azonban tulajdonképpen nincs is szükségünk, mert a korábban identitásában sokszínű város egységesülése, mint már szintén említettem, és láttuk is (2. tábla), a dualista korszak végéig lezajlott. A statisztikailag 1900-ban, illetve 1910-ben nyilvántartott, s az anyakönyvekben is megállapítható idegenek leválasztásával gyakorlatilag magát magyarnak valló népességet vizsgálhatunk. Az így a század végéig kialakult, különböző asszimilációs környezetből származó magyar etnikumokat sem egyénekre vonatkoztatom, hanem, a szekszárdi vizsgálathoz hasonlóan, az anyakönyvi forrás adottságaira, a házasságban létrejövő párkapcsolat tartalmára támaszkodva, asszimilációs csoportokra.

A magyar családnév újkor formájukban, a nyelvtörténeti irodalom nagyjából egybehangzó véleménye szerint, a 15. és a 17. század között alakultak ki (Melich; Kálmán 1963.; Bárczy 1932.). A 17. század végi és 18. századi újratelepítés a név- és a nyelvváltás nagy korszaka volt, amelynek eredményeként a családnév az írásbeliség fokozatos térhódításával szilárdult meg. A magyar nevű házasuló felek családnévei forrásunkban tehát a késői rendi korszak asszimilációs környezetére utalnak.

Három jelentősebb csoport alkot kivételt ez alól. Az egyik az írásbeliséggel, a rendszeres összeírások során is laza kapcsolatban álló cigányság, ahol a magyar családnév is más jelentésű, mint a nem cigány magyaroknál. Előfordul, hogy cigány nemzetségneveket használnak családnévként (Tóth 1993. 287.; Erdős 1989. 48-49.). Más csoportot és problémát jelentenek a század végén intézményesen is támogatott névmagyarosítási mozgalomban érintett, többnyire közszolgálatban dolgozó tisztviselők és tanítók (Kovács 1930. 229-230.). A cigányokat a magyarneveken belül az anyakönyvekben, bár önálló identitású endogám csoport, jellegzetes névhasználatuk ellenére sem lehet különválasztani. A névmagyarosítók csoportja viszont, az adatgyűjtés 1894-es időhatárának meghatározásával válik jelentéktelenné a mintában. A névmagyarosítási mozgalom nagyobb méretekben a millenárius időszakot követően bontakozott ki. Ugyancsak más jellegű problémát jelentenek az előző két, végeredményében magyar családnévvel szereplő csoporttal szemben a zsidók. Az izraelita anyakönyvek többségükben német családnévei a II. József kori rendelettel létrehozott kényszerasszimilációt, illetve a kényszerű családnév váltást tükrözik (Scheiberné 1981.).

Kulcsfontosságú kérdés marad az asszimilációs csoportok családnevei nemzetiségének meghatározása. Ezen a téren azonban, szerencsére, nem kellett teljesen saját ítélőképességemre hagyatkoznom. A nyelvtörténeti irodalmon kívül, a nagyobb nyelvcsoporthoz nézve családnévtörténeti szótárak állnak rendelkezésre. Köztük, részben utólag, sok kétséges esetet sikerült tisztázni Kázmér Miklós nemrég megjelent *Régi magyar családnevek szótárával* (Kázmér 1993.).

A legnagyobb számú és legjobban feldolgozott magyar és német nevekkal szemben a szláv neveket egy csoportba kellett összevonnom. A szláv neveknél fordult elő legnagyobb számban az, ami a többi nyelvcsoporthoz is bizonytalanságokat okozott, hogy ugyanaz a név több nyelvből is származtatható (Kázmér 1993. 6.). Viszonylag kis esetszámaik ebben a durva statisztikai feldolgozásban a csoportnagyságokat is nagymértékben feldarabolta volna. Így sem volt jelentéktelen azoknak az aránya, a 7540 házaspárból álló minta mintegy 15 százaléka, akiknek a neve különböző okoknál fogva meghatározhatatlan volt, s az asszimilációs csoportokban őket nem vehettem figyelembe. Valamivel kisebb, 13 százalékra rúgó csoport volt ezzel szemben azoké, akik azonosítható, de Pesten szórványosan előforduló nemzetiségű, például román, francia vagy olasz nevekkel szerepeltek. (1. A-B. tábla)

Az anyakönyvi minta

A pesti anyakönyvi minta három egyház anyakönyveiből származik: a budapesti belvárosi és a terézvárosi római katolikus plébánia, a Kálvin téri református, a pesti zsidó, illetve a Kongresszus után neológ izraelita egyházközségéből. Az anyakönyveket a Magyar Országos Levéltár Filmtárában található gyűjteményből jegyeztük ki.

Az adatbázis az itt feldolgozott minta adatain kívül tartalmazza a Deák téri magyar és német lutheránus evangélikus házasságokat, és feldolgozás alatt vannak az önállósult szlovák evangélikusok anyakönyvei is, azonban ezeket technikai okokból nem tudtam még kiértékelni. A nemzetiségi egyházak pusztán léte azonban megbízhatóbbá teszi azt a feltételezést, hogy itt feldolgozott anyakönyveink többségében magyar identitású párokat jegyeztek be. A római katolikus házasságoknál, ahol a nemzetiség hasonló módon, külön kifejezésére nincs mód, a hivatalos nemzetiségi statisztikából következő feltételezésre kell hagyatkoznunk.

Az 1854-ben egységesített anyakönyvekből 1855 és 1894, a polgári házasság bevezetése között tízévenként öt (1855, 1865, 1875, 1885, 1894), illetve a reformátusoknál I 875-től három időmetszetben, egy teljes év minden házasságkötését fölvettem. A reformátusok csak 1875-ben hajtották végre a reformot.

Az olvasztótégely és a pesti asszimilációs modellek

A néhány kidolgozott tábla, amely messze elmarad az anyakönyvi vizsgálat lehetőségeitől, első közelítésben alátámasztja az „olvasztótégelyről” más források alapján alkotott elképzeléseinket. A nyelvváltás üteméhez képest, a hagyományos választóvonalak mentén kirajzolódó változások azonban mérsékeltebbek. Mindhárom vizsgált pesti felekezetenél nő az időmetszetek sorában a vegyes házasságok aránya, és mindegyiknél nő a vegyes névösszetételű házaspárok aránya. A változó arányok a nyelvi nemzetiségen belüli hagyományos (rendies) műveltségi csoportok megnyílását, endogám viselkedésük oldódását ábrázolják. (3-4. tábla)

3. tábla

A felekezeti vegyes házasságok arányának alakulása öt időmetszetben a római katolikus és a református házaspároknál Pesten, 1855 és 1894 között. Százalékban (esetszámokkal)

Év	Felekezet	
	Római katolikus	Református

1855	15,62	-
	(548)	-
1865	16,63	-
	(675)	-
1875	20,56	52,78
	(853)	(144)
1885	22,20	64,56
	(859)	(491)
1894	19,41	64,08
	(1234)	(799)

Forrás: az anyakönyvi minta.

4. tábla

A házaspárok családneveinek nemzetisége szerinti vegyes házasságok alakulása 1855 és 1894 között három felekezet anyakönyveiben. Százalékban (esetszámokkal)

Év	Felekezet		
	Római katolikus	Református	Izraelita
1855	39,82	-	9,01
	(548)	-	(111)
1865	42,92	-	7,66
	(675)	-	(235)
1875	44,85	32,64	8,94
	(853)	(144)	(302)
1885	42,65	34,85	9,12
	(859)	(491)	(537)
1894	43,41	37,17	10,11
	(1234)	(799)	(752)

Forrás: az anyakönyvi minta.

A két egyszerű tábla, a házasságkötés nyíltságán vagy zártságán keresztül, a hagyományos csoportok, pesti magyar etnikumok asszimilációs viselkedési különbségeit tükrözik, s ezek alapján hipotetikusán modellálhatók. A felállítható modellek a hivatalos statisztikában leírt nyelvi asszimilációhoz viszonyulnak.

A jellegadó különbségek a hagyományos társadalomszerkezet első identitása, a házaspárok egyházrendi státusa alapján rajzolódnak ki. A csoporthatárok élességét valamelyest befolyásolja forrásunk is, ugyanis egyházi anyakönyvek alapján dolgozunk. Ennek hatását esetenként kell figyelembe vennünk.

A felekezeti vegyes házasságok és a családnevek összetételén mérhető etnikus kapcsolatokban a polgári kori Pesten is a rendi szerkezet alapidimenziója, a keresztények és nem keresztények között a leggyengébb az összeolvadás affinitása. Ez akkor is érvényes, ha tudjuk, hogy az anyakönyvek nem tükrözik a valóságos gyakorlatot. A polgári házasságkötés, illetve az állami anyakönyvek bevezetéséig (1894: XXXI, XXXIII. tc.), majd a zsidóság magyarországi egyházjogi emancipációjáig, amely éppen az anyakönyvi mintavétel végpontját követően történt meg (1895: XLII, XLIII. tc.), a keresztény-zsidó házasság a világi törvények szerint is érvénytelen volta pesti polgárság körében általánosan használt osztrák polgári törvénykönyv szerint azután is. (OPTK. 64. paragrafus.)

A vegyes házasságnak azonban minden változatát tiltotta egyházjogilag továbbra is valamennyi felekezet. A keresztény anyakönyvek mégis tartalmazzák a keresztény vegyes házasságokat. Ezek aránya az összes házasságkötésen belül mintánkban már ekkor valamivel magasabbra becsülhető, mintegy 30 százalékra, mint amennyi a századvégi budapesti statisztikák tendenciájából kikövetkeztethető. (5.tábla)

5. tábla

**A felekezeti vegyes házasságok arányai Budapesten
1890-1920.**

Év	Keresztény	Keresztény-izraelita	Összesen (100%)
1890	20,8	-	4110
1900	26,5	3,0	6 329
1910	29,2	4,0	8 275
1920	32,8	5,1	11677

Forrás: Illyefalvy, 1933. 98-99. nyomán.

Bár budapesti reprezentációra itt nem törekedtem, a mintán belüli magasabb arány az átlagot meghatározó két pesti katolikus plébánia, illetve a kerület, a Belváros és a Terézváros társadalmi összetételével- Buda nélkül! - s az arányon belül a reformátusok magasabb arányával magyarázható. A reformátusok által befolyásolt arányt mintánkban az izraeliták endogám arányai sem egyenlíténék ki. Az időszakban a Kálvin téri egyház volt Pest egyetlen református anyakönyvi kerülete. Így, szemben a katolikusokkal, a minta az egész pesti reformátusságot reprezentálja. (A teljes minta más pesti római katolikus plébániák anyakönyveit is tartalmazza).

A pesti zsidó anyakönyvekben nem jegyezték be 1855 és 1894 között vegyes házasságot - ezért hiányoznak a 3. táblázatból. Vegyes házasságok pedig, ha kisebb számban is, de mindig is köttettek keresztények és zsidók között, amelynek kialakult, koronként változó megoldásai voltak. A régi kánonok, a 18. század közepéig, a zsidókkal való házasságot sem tekintették érvénytelennek, csupán „fenyítéket” rendeltek a tilalmat áthágók ellen (Szeredy 1883. I. köt. 1297.). A keresztény-zsidó házasságoknál a zsidó házassféltől áttérést követeltek. Az áttérést a keresztelési anyakönyvek vagy külön áttérésekről szóló jegyzékek tartalmazták, a pesti házassági anyakönyvekben a legkritikább esetben jegyezték fel. Ha a keresztény-zsidó vegyes házasságok alakulásának irányát a későbbi időszakokból rendelkezésre álló statisztikai adatok értékeivel kísérelnénk meg felbecsülni (Karádi 1993.), mintánk akkor is azt a közismert helyzetet mutatná, hogy a vegyes házasságok tükrében az izraelita felekezet a legzártabb csoport.

A 2. táblán látható, hogy a megelőző asszimilációs környezetre utaló családnevek túlnyomó többsége a zsidóságnál német. Ez az arány részben a már említett józsefi rendelet következménye, részben pedig a neológ pesti zsidóság ismert bevándorlási irányára s a pestit megelőző asszimilációs környezetére utal (Pietsch 1988. 46-59.; Marton 1942. 1966.). A felekezeti vegyes házasság tilalma a zsidóságot kétfelől is elválasztja korábbi nyelvi csoportjától, a pesten legnagyobb számú hagyományos etnikumtól, a katolikus németektől. Elválasztja őket a mindkét fél részéről fennálló vegyes házassági tilalom, ezen kívül a zsidóságot a világi rendi emancipációs vonzás, a magyar nyelvű középosztályba vezető mobilitási lehetőségek is a nyelvváltásra ösztönzik (Karádi 1990.).

A római katolikus asszimilációs modell viszonylagos, a protestánsokhoz mért felekezeti zártságával tűnik ki. A hagyományos nyelvi etnicitásnál lényegesen nagyobb szerepet játszik párválasztásukban az azonos felekezet. Kosutány Ignác túlzott, de jellemző megfogalmazását adja a helyzetnek, amikor századunk elején arról írt, hogy miközben „nemzetiségi mozgalmaktól forr az egész világ” a katolicizmus és a nemzetiség még mindig kizárják egymást (Kosutány 1902. 3.). Tény, hogy nincsenek katolikus nemzeti egyházak, ahol keletkezik ilyen, mint Németországban a német katolikusok esetében, ott is kizárják őket az egyházból.

A pesti katolikusok többségének elmagyarosodása szintén nyelvváltással történt. A nyelvváltás azonban párhuzamosan folyt a különböző, köztük magyar nyelvi asszimilációs környezetből érkezőkkel való összeházasodással. A felekezet nagysága is alapvetően befolyásolta a pesti asszimiláció jellegének kialakulását. Az iparosodás intenzív, az 1880-as évektől kibontakozó korszakában a nyelvváltásnak lendületet adott a pesti bevándorlás második nagyobb hulláma vagy nemzedéke, a magyar nyelvű országrészekből való bevándorlás, ami ezekben az időmetszetekben a kerületek homogén magyar nevű katolikus házaspárjai arányának növekedésében is nyomot

hagyott. A Terézvárosban azonban csak 1894-ben haladta meg a homogén magyar nevű házaspárok aránya a szlávokét, tulajdonképpen a szlovákokét.

Ahol az iparosodás népegyesítő hatása gyengébb volt, tehát a hagyományos etnikus szerkezet, mint asszimilációs környezet folyamatosabb volt, a vegyes nevű házaspárok arányának növekedése, az arányos összeolvadás is folyamatos volt. Erre a helyzetre a szekszárdi katolikusok példáját mutatom be. A szekszárdi reformátusok gyakorlatilag homogén magyar névösszetételűek voltak. (6. tábla)

6. tábla

**Asszimilációs csoportok a szekszárdi katolikusoknál.
1739-1900 (Százalékban megadva)**

Asszimilációs csoportok	Időszakok			
	1739-1743	1839-1843	1890-1894	Hagyatékok 1900 körül
1. Homogén magyar	58,6	51,6	38,5	37,4
2. Homogén német	17,3	16,6	12,1	10,9
3. Magyar-német vegyes	3,6	21,1	35,4	32,8
4. Egyéb vegyes	20,5	10,7	14,0	18,9
Összesen =100%	278	337	299	174

Forrás: Tóth Zoltán, 1989. 57.

A reformátusokra jellemző asszimilációs modell, mindkét másik csoporttal szemben, mindenekelőtt a felekezeti endogámia teljes felbomlásával tűnik ki mintánkban. A Kálvin téri református anyakönyvekben bejegyzett házasságok kétharmada vegyes házasság volt. Az etnikus viszonyok alakulásának dialektikájához adalékul szolgálhat az, hogy eközben a református felekezet híveinek száma és városon belüli aránya nőtt a dualista időszakban a legdinamikusabban. (7. tábla)

7. tábla

A felekezeti arányok alakulása Pesten 1869-1920 (Százalékban megadva)

Év	Hitfelekezet				
	Római kat.	Ág. ev.	Ref.	Izr.	Egyéb Szám=100%
1869	68,28	5,92	5,22	19,65	136 892
1880	63,54	6,01	6,46	22,79	178 462
1890	61,12	5,87	7,70	24,03	241 456
1900	57,36	5,39	9,04	26,71	337 207
1910	56,67	4,90	9,88	26,31	406 877
1920	55,62	4,62	10,83	26,87	407 451

(1900-ig „rendes polgári népesség”, 1910, 1920 tényleges össznépesség)

Forrás: Illyefalvy I. Lajos, 1933. 64-71.

A református csoport értékrendjében a felekezetiségnél szemmel láthatóan nagyobb súlya volt a hagyományos nyelvi nemzetiségnek. A homogén magyar nevű házaspárok aránya minden időmetszetünkben magasabb, mint az egynemű felekezetieké. Ez, a meglehetősen közismert tény nyilván nem a pesti, hanem a bevándorlást megelőző asszimilációs környezet adottságaival magyarázható, amit a reformátusok országos anyanyelvi adatai is alátámasztanak. (8. tábla)

8. tábla

A magyar anyanyelvű népesség aránya hitfelekezetenként. 1890-1910 (Százalékban megadva)

Hitfelekezet	Év		
	1890	1900	1910
1. Római katolikus	57,89	60,50	64,78
2. Ág. evangélikus	26,24	28,56	31,92
3. Református	97,91	98,24	98,42
4. Izraelita	63,77	71,52	76,89

Forrás: A magyar korona országaiban az 1910. évben végrehajtott népszámlálás eredményei. Statisztikai Szemle. Budapest 1913.

A pesti anyakönyvi minta tehát első megközelítésre is igen jelentős hagyományos eredetű viselkedési különbségeket tükröz a nyelvi egységesülés mögött. Az identitási viszonyok változásának tényleges, empirikus csoportokhoz köthető társadalomtörténeti lefolyását, véleményem szerint, ezekből a különbségekből kiindulva lehet rekonstruálni. Szükséges lesz azonban fölvetni az etnicitás modern politizált formái és evvel szemben érvényesülő, spontán, a középosztályon belül is érvényesülő változási folyamatok viszonyának kérdését. Az asszimiláció kritikus választóvonalra, a felekezeti etnicitás mentén ugyanis, ha lassan is, a nyelv-váltásnál lényegesen mélyebb sodrású tendencia indult meg minden csoportnál és minden forrásunk szerint.

A politikai és a társadalmi folyamatok ellentmondása Magda Pálnak, a felekezetiességgel kapcsolatban a múlt század elején megfogalmazott felvilágosult optimizmusa mellett válik kontrasztossá, aki azt írta még, hogy „A fanaticismusból s rosszul értelmezett vallásból származott gyűlölség, üldözések és háborúk Magy. Országban megszűntek immár. A világosságot nem szerető füles baglyok nem akadályozhatják huhogásukkal a napnak keletét...” (Magda 1819. 133.). A polgári kor gyakorlatilag változatlan egyházjogi keretei közt folyó összeolvadás éppen akkor mutatható ki, mikor azok a bizonyos felvilágosodásnál kinyíló társadalmi kapcsolati terek a politikai életben a század eleji viszonyokhoz képest is záródni látszottak. Ez pedig a „nagy falu”, Pest asszimilációs környezetének erejére utal.

Jegyzetek

¹ Vörös Károly: *Honos népesség*. 1978. 239.

² A kutatást az Országos Tudományos Kutatási Alap támogatásával folytattam. Az írás A Közép-Európa Egyetemen 1993. december 6-7-én rendezett *Major Cities of the Habsburg Monarchy. Urbanisation, Municipal Policy, Social Conflicts 1870-1918* című konferencián elhangzott *Was schmilzt der Schmelztiegel? Assimilationsweisen in Pest in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts* című előadás adaptációja.

Irodalom

Anderson, Benedict: *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London 1983.

Bácskai Vera: Pest társadalomtörténetének vizsgálata a házasságkötések alapján. 1735-1830. In: *Tanulmányok Budapest múltjából XXI*. 1979. 80-96.

Bárczy Géza: *A „pesti nyelv”*. Budapest 1932.

Bárczy Géza: *A magyar nyelv életrajza*. Budapest 1966.

Benda Kálmán: Nemzeti és társadalmi reform. In: *Magyarország története. 1790-1848*. 511. 74-78.

Csáky Móric: *Der Kulturkampf in Ungarn. Die Kirchenpolitische Gesetzgebung der Jahre 1894/95*. Graz-Wien-Köln 1967.

Deme László: *The Hungarian Language*. Budapest. 1967.

Deutsch, K. W.: *Nationalism and Social Communication*. Cambridge 1953.

Erdős Kamil: A magyarországi cigányság. Törzsek, nemzetségek. In: *Erdős Kamil cigánytanulmányai*. Békéscsaba 1989. 42-56.

- Fejős Zoltán: *A chicagói magyarok két nemzedéke. 1890-1940.* Budapest, Közép-Európa Intézet 1993.
- Fischer, Rolf: *Entwicklung des Antisemitismus in Ungarn. 1867-1939. Die Zerstörung der magyarisch-jüdischen Symbiose.* München 1988.
- Harcza István (Szerk.): *Társadalmi tagozódás és mobilitás. Az 1992. évi mobilitásvizsgálat alapján.* KSH. Budapest 1994.
- Hobsbawm, Eric John: *Nations and nationalism since 1780. Programme, myth, reality.* Cambridge 1990.
- Hofer Tamás: „A népi kultúra” örökségének megszerkesztése és használata. (Vázlat egy kutatóvállalkozásról) In: *Népi Kultúra-Népi társadalom.* Budapest 1991. 7-13.
- Horkheimer, Max - Adorno, Theodor W: *A felvilágosodás dialektikája. Filozófiai töredékek.* Budapest 1990.
- Hunfalvy Pál: *Magyarország ethnographiája.* Budapest 1876.
- Illyefalvy L, Lajos: *A hatvanéves Budapest.* Szfv. S. H. Budapest 1933.
- Jászi Oszkár: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés.* Budapest 1912.
- Kálmán Béla: *Lorigine et l'évolution des noms de famille hongrois.* Iași 1963.
- Karádi Viktor: Egyenlőtlen elmagyarosodás, avagy hogyan vált Magyarország magyar nyelvű országgá. Történelmi-szociológiai vázlat. *Századvég* 1990. 2. 5-37.
- Karádi Viktor: Rétegmobilitás, státuszmobilitás és felekezeti vegyesházasság Budapesten a két világháború között. *Szociológiai Szemle* 1993. 2. 3-42.
- Katus László: A népesség és a társadalmi szerkezet változásai. In: *Magyarország története.* 612. köt. 1848-1890. Budapest 1979.
- Kázmér Miklós: *Régi magyar családnevek szótára. XIV-XVII. század.* Budapest 1993.
- Kósa János: *Pest és Buda elmagyarosodása 1848-ig.* Budapest 1937.
- Kosutány Ignác: Egyházjog és a modern jogászok. Klny. *a Huszadik Századból.* Budapest 1902.
- Kovács Alajos: A nevek és a névváltoztatások statisztikája. *Magyar Statisztikai Szemle* 1930. 3. 228-240.
- Kovács István Gábor: *Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig.* Budapest 1989.
- Körösy József: *Die königliche Freistadt Pest im Jahre 1870. Mitteilungen des Statistischen Buerau der Stadt Pest.* IV. Pest 1871.
- Lemberg, E: *Der Nationalismus.* I-II. Hamburg 1964.
- Magda Pál: *Magyar Országnek és a határ őrzőkatonaóság vidékinek leg újabb statisztikai és geográfiai leírása.* Pesten 1819.
- Marton Ernő: *A magyar zsidóság családfája.* Kolozsvár 1941.
- Marton Ernő: *The family tree of Hungarian Jewry: Outline of the History of Jewish Settlement in Hungary.* Red. Braham, Randolph. New York 1966.
- Melich János: Családneveinkről. *Magyar Nyelv* XXXIX. 265-280.
- OPTK = Osztrák Polgári Törvénykönyv: *Das österreichische allgemeine bürgerliche Gesetzbuch.* Leipzig 1905.
- Pietsch Walter: A zsidók bevándorlása Galíciából és a magyarországi zsidóság. *Valóság* 1988. 11. 46-59.
- Scheiberné Bernáth Lívia: *A magyarországi zsidóság személy- és családnevei II. József névadó rendeletéig.* Budapest 1981.
- Schwartner, Martin: *Statistik des Königreich Ungarn.* Pest 1798.
- Szabó Dániel: A Néppárt megalakulása. *Történelmi Szemle* 1977. 2. 169-208.
- Szeredy József: *Egyházjog, különös tekintettel a Magyar Szent Korona tartományaira, a Keleti- és A Protestáns egyházakra.* I-II. köt. Pécsent 1883.
- Tóth Péter: Cigányok Miskolcon a 18. század közepén. In: *A miskolci Hermann Ottó Múzeum Évkönyve XXX-XXXI.* Miskolc 1993. 205-215.
- Tóth Zoltán: *Szekszárd társadalmi a századfordulón.* Történelmi rétegződés és társadalmi átrétegződés a polgári átalakulásban. Budapest 1989. 21 I.

Vörös Károly: A művelődés és a kulturális élet alakulása Budapesten 1873-1945., In: *Tanulmányok Budapest múltjából* XX. 1974.

Vörös Károly: Pest-Budától Budapestig. In: *Budapest története*. Budapest 1978. 219-320.

ZOLTÁN TÓTH

WHAT IS THE „MELTING POT” MELTING?

Budapest, the capital of Hungary in the dualistic era and its political, cultural and economic centre, having developed into a European metropolis met the bourgeois revolution of 1848 in a very mixed ethnic composition. Some former authors say that the majority of the population of the present capital's predecessors, Buda and Pest had been Magyarized by this time. According to statistical figures on the mother tongue of the population, the linguistic and national assimilation of the immigrants representing various cultures had taken place before the end of the last century, primarily in the form of the change of language.

The statistical computer analyses of the registers of marriages of the three biggest denominations of Pest, i.e. the Roman Catholic, the Calvinist and the Reformed Israelitic Churches, written between 1855 and 1894, reveals a difference in the ways of assimilation of the immigrants. The registers offer two markers of ethnic identity, prior to the modern linguistic national unification: that of the denomination and the family names referring to the immigrants' previous assimilatory environment. The names of the couples were considered in the form of homogeneous and heterogeneous groups, based on their nationalities identified by methods of language history.

In the choice of the characteristically different ways of assimilation, as expected, the traditional endogamic relations of the immigrant groups, namely the denominationally mixed marriages, forbidden by the Churches, proved to be dominant in the metropolis as well. In the case of the *Roman Catholic couples*, their previous assimilatory environment, which can be deduced from the national composition of the family names, played a minor role only. Within the sample, the proportion of couples of homogeneously Hungarian names is less than five percent. The identity of denominations plays a more important part; the assimilation of the Catholic is usually accompanied by the change of language.

At the same time, for *the Calvinist*, denominational endogamy had practically disappeared by the end of the century: almost two thirds of the couples were denominationally heterogeneous. For them, the previous assimilatory environment plays a more important role: nearly half of the Calvinist couples homogeneously spoke Hungarian. In the registers of *the Reformed Israelites*, no mixed Jewish/Christian marriages were recorded in the period under examination. The majority of their family names reflects the influence of the forced change of name under the era of Joseph II: with a few exceptions, the names of the couples, in accordance with the direction of their immigration, are homogeneously German. The way of Hungarian assimilation is that of the change of language.